

Світлана Набок

ПРОСТІР І ПАМ'ЯТЬ: НА ПЕРЕХРЕСТЯХ КОНТЕКСТІВ

У статті розглянуто деякі аспекти застосування концепції «просторів пам'яті» П'єра Нора, зокрема, для досліджень на українському матеріалі.

Ключові слова: *простір пам'яті, місця пам'яті, пам'ятник, символічне навантаження.*

S.Nabok. Space and memory: at the crossroads of contexts. *An article is considered some theoretical principles of application the concept of «memory spaces» Pierre Nora, in particular for research on Ukrainian material.*

Key words: *memory spaces, site of memory, monument, symbolic load.*

Поєднання слів «місце» («локус», «простір») і «пам'ять» уже понад два десятиліття як утвердилося в науковій літературі, ставши одним з базових для європейських історичних, політичних та культурологічних студій.

Запроваджене П'єром Нора ще на початку 1980-х років словосполучення «les lieux de mémoire», яке зазвичай перекладають як «місця пам'яті», було винесене в назву праці, робота над якою об'єднала десятки французьких науковців і тривала близько 10 років [1]. Проект набув широкого суспільного розголосу далеко за межами Франції**.

* **Набок Світлана Валеріївна** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

** У перекладі англійською вибрані статті «Les lieux de mémoire» вийшли друком у трьох томах загальним обсягом понад 1,5 тис. сторінок у 1996 році за назвою: «The Realms of Memory: Rethinking the French Past» [2]. На початку 2000-х років праця, також у скороченому вигляді, була опублікована німецькою мовою. Українському читачеві дослідження П. Нора відомі переважно зі збірки статей, що була укладена як своєрідний підсумок роботи над «Les lieux de mémoire» і вийшла в українському перекладі у 2014 році [3].

Відтоді з'явилася ціла низка досліджень, які, покликаючись на концепцію Нора, оперують поняттям «lieux de mémoire», що стало загальноновживаним терміном*. Попри це суперечки про його значення і зміст не вщухають**. Однією з першопричин цих суперечок стали труднощі перекладу, своєрідне лінгвістичне непорозуміння.

Словосполучення, винесене у заголовок праці за редакцією Нора, яке з французької могло б бути потрактоване як «простір», «обшир», «сфера» пам'яті, не має прямих відповідників в англійській, німецькій, українській чи інших європейських мовах. Його практично прямий переклад звівся до варіацій «місце пам'яті» чи «меморіальних місць».

Але така інтерпретація звужує і почасти викривлює термін, адже у праці за редакцією Нора йдеться далеко не лише про власне «місця», але й про символи, що не мають прямого географічного еквіваленту, які не можуть бути позначені цяткою на мапі (що, звісно, не означає, що ці символи не мають жодних матеріальних втілень).

На сторінках «Les lieux de mémoire» можна знайти статті про французький прапор і «Марсельезу», про Жанну д'Арк і французьке вино. Місця пам'яті Нора – це, за влучним висловом Лариси Нагорної, «все те, що в очах упорядників оточене символічною аурую», це дослідження «тотально-ментального простору», створення образної мозаїки. В праці, назву якої переклали з використанням слова «місце», місце, по суті, «перестало фіксуватися у своїх географічних координатах, а виступало вже радше як власний образ чи їхня сукупність», – підсумовує особливість концепції Нора Лариса Нагорна [6, с. 56].

Якщо пристати на цю думку та відмовитися від надто буквального перекладу-потрактування терміна, то відповіді на ряд

* Англomовний переклад засадничої статті Нора: «Between Memory and History: Les lieux de mémoire» [4] на середину 2017 року було процитовано у більш як 6 тисячах наукових публікацій.

** Авторів, що приділяли увагу цим дискусіям, доволі багато, лише до прикладу наведу тут дві публікації Міхаеля Ротберга та Лариси Нагорної, що доволі детально оглядають суперечки довкола концепції Нора загалом і змісту терміна зокрема [5; 6].

питань, що тривалий час бентежили дослідників, які зверталися до концепції П'єра Нора, стають очевидними, немов обриси ландшафту, над яким розвіюється туман. Адже за прийняття такого підходу слід визнати, що «*les lieux de mémoire*», чи то пак «простори пам'яті», лише опосередковано пов'язані з будь-якими фізичними об'єктами, як вулиці міста дитинства, де не був багато років і яке, звісно, не впізнаєш, потрапивши до нього знову. Проте ці вулиці і надалі існують, є реальними для людини, що їх пам'ятає, хоч, можливо, саме місто вже змінилося до непізнання.

Простір пам'яті у кожної людини власний, проте збудований не лише (я б навіть сказала – не в першу чергу) на особистих спогадах. У більшості місць, що існують у тому просторі, людина ніколи не перебувала фізично, проте бачила їх, читала чи чула про них. Вони є частиною її власного досвіду, набутого безпосередньо чи опосередковано. Це сконструйований у свідомості людини простір, в якому сусідять об'єкти, що їх людина бачила на власні очі, й ті, про які читала, про існування яких довідалася з підручника географії чи з YouTube, ті, про які розповідали рідні, і ті, що зображені в рекламному буклеті про подорожі у «райські куточки» десь у районі екватора. Весь цей досвід стає для людини частиною її власного життєвого досвіду, її простору пам'яті. Якщо прийняти таке потрактування, то відповідь на запитання одного з рецензентів «*Les lieux de mémoire*»: «Чи є у Франції щось, що не є місцем пам'яті?» [6, с. 62] оприявнюється без зусиль, адже нічого іншого, окрім символів, що складають мозаїку просторів пам'яті авторів, у Франції, репрезентованій ними на сторінках «*Les lieux de mémoire*», немає і бути не може. Звісно, частині цих символів відповідають цілком конкретні координати у реальному світі, а інша втілена, втілюється, може бути втілена у величезній кількості матеріальних об'єктів. Проте навіть у випадку, коли символу відповідає цілком конкретне місце на мапі, це не робить їх тотожними.

Так, у моєму власному просторі пам'яті у приморському краї існує хутір Баєв. Він не позначений на гугл-картах, проте він має цілком реальні координати. Там, геть далеко, аж за Уссурійськом, молодий ще дід Федір і зовсім юна баба Катерина мусили залишити домівку, бо видалися комусь надто заможними і

працьовитими і через це сильно заважали терміновій побудові комунізму на окремо взятому їх родинному хуторі.

У просторах пам'яті Нора та його колег, та й моєму теж, існує Бастилія. Вона і далі існує в просторах пам'яті людей, які проходять повз щоранку, прямуючи на роботу, і тих, які ніколи не бували на тому місці, але і одні, і другі народилася значно пізніше, ніж її було зруйновано. Проте вона існує, існує в просторах пам'ятей. Образ Жанни д'Арк, як символ Франції, репрезентований на сторінках «*Les lieux de mémoire*», не може бути визначений як конкретне «місце пам'яті» при буквальному потрактуванні терміна, її образ не «прив'язаний» до якогось одного, окремо взятого місця (скажімо, місця поховання, якого у випадку з героїнею Франції просто немає). Проте цей образ знайомий мільйонам людей по всьому світу, а лік матеріальних об'єктів, що втілюють або пов'язані з цим символом, може йти на тисячі.

Отже, простори пам'яті не німі та порожні: вони залюднені, сповнені подіями, ідеями і навіть запахами. І кожен з таких просторів обмежений лише одним фактором: життєвим досвідом конкретної людини.

Проте простори пам'яті не тривкі, як і сама пам'ять людини, вони схильні втрачати чіткість, а то й підлаштовуватися під наші уявлення [7]. Тож природним є бажання оновити спогади, матеріалізувати їх: знову побачити на власні очі місця, де давно не був, відвідати ті, які раніше бачив лише на відео чи про які лише читав або чув, зробити світліни на пам'ять, увічнити пам'ять у камені (та й побоювання, пов'язані з цими діями, теж природні).

Здатність простору пам'яті бути розділеним з іншими, поширюватися і ставати частиною простору пам'яті інших людей, передаватися від покоління до покоління була помічена ще в часи античності. Те, що створення чи наділенням символічним значенням уже існуючих речей допомагає зберігати пам'ять, також відомо здавна. З прадавніх часів дійшли до нас і практики творення та використання такого зв'язку [8, с. 25–35]. Тож матеріальні речі, не будучи самі по собі частиною простору пам'яті жодної людини, водночас можуть бути чи ставати втіленням частки таких просторів десятків, сотень, тисяч, мільйонів чи навіть мільярдів. Так, жоден примірник «*Les lieux de*

mémoire» сам по собі, як матеріальний об'єкт, не є частиною будь-чийого простору пам'яті, проте сама праця є частиною простору пам'яті тисяч людей, які працювали над її створенням, мають у бібліотеці примірник або ніколи навіть в руках її не тримали, проте читали її в перекладах, знають про її існування, пишуть і говорять про неї. Для них усіх «Les lieux de mémoire» частина їхнього простору пам'яті, вона для них існує, навіть якщо вони ніколи не бачили на власні очі оригінального примірника. Водночас кожен з примірників цієї праці може, потрапивши в руки чергового читача, стати (або ні) частиною його простору пам'яті. Чи матиме він символічне навантаження, чи стане частиною простору пам'яті і яким буде це символічне навантаження – залежить від того, що людина вже знає чи дізнається про це видання і, ширше, від того, яким уже є її простір пам'яті. Адже для багатьох «Les lieux de mémoire» не просто книга, вона, як висловився один з критиків праці Тоні Джадт, сприймається «як предмет поклоніння, як «пам'ятка», що заслуговує на увагу туриста» [9, с. 56]. Для такого сприйняття замало самого лише матеріального втілення «Les lieux de mémoire» чи, до прикладу, Острозької Біблії. Для того, щоб об'єкт матеріального світу став частиною простору пам'яті, потрібна історія, оповідь, легенда, яку цей матеріальний об'єкт навіть не втілює, а лише символізує. Без історії, без легенди, без пам'яті матеріальні втілення німі, як Половецькі баби*. Водночас образ кожного такого матеріального втілення може бути частиною простору пам'яті індивідуальної чи розділеної з іншими, колективної: локальної або ж професійної, національної чи й світової, а поряд з цим бути ще й отією самою «пам'яткою, що заслуговує на увагу туриста», що принагідно дізнається і про Жанну д'Арк і про Нора, в просторі пам'яті якого,

* Дослідники вже кілька століть дискутують про значення цих кам'яних скульптур, але наразі ми можемо лише будувати гіпотези щодо символічного навантаження, яким наділяли ці скульптури народи, що їх створювали. Археологія здатна певною мірою задовольнити цікавість дослідників щодо використання самих цих об'єктів, тим самим наштовхуючись на певні гіпотези щодо їх символічного навантаження. Але всі ці гіпотези, по суті, лишаються лише нашими уявленнями про те, як давні народи уявляли собі світобудову [10].

можливо, постануть нові місця і нові персонажі. І все це цілком може бути втілене в одному-єдиному матеріальному об'єкті, можливо, першопочатково, матеріальному втіленні простору пам'яті лише кількох людей, що його образ згодом став частиною просторів пам'яті мільйонів. Це не доконче мусить бути оригінал чи витвір мистецтва, і тисячі гіпсових ленінів, що донедавна полонили площі міст і містечок України, тому на доказ. Та й турист цілком може поповнити свій простір пам'яті не лише під наглядом екскурсовода чи прочитавши табличку на пам'ятнику, що надібав після кількаденної подорожі, а й відкривши туристичний довідник чи Вікіпедію.

Спроби потрактування сенсу символів у просторах пам'ятей, намагання зрозуміти, як же складається мозаїка цього простору в різний час, приводили дослідників до відповідей напоказ суперечливих, але, за прийняття вищевикладеного підходу, – різнопланових, таких, що дозволяють трактувати простори пам'яті на різних, проте цілком прийнятних і вже в більшості усталених у дослідження ідентичностей рівнях. За такого підходу емпіричний сенс мають дослідження і символічного рівня просторів пам'яті, і матеріальних об'єктів, що їх втілюють на різних рівнях, бо символи просторів пам'яті теж різнопланові. Вони не лише мають різну емоційну насиченість, для деяких з них культурна пам'ять є лише вершковим маслом на крайці буханця, грубо замішаного на поведінкових стереотипах, підсвідомих страхах та забобонах, які нікуди не зникли у сучасному глобалізованому світі.

Отже, взаємозв'язок між просторами пам'яті і матеріальними об'єктами, що були створені як втілення образів з просторів пам'яті, як втілення символів або тими матеріальними об'єктами, що були наділені людиною таким значенням, безперечно існує. Проте цей зв'язок опосередкований, не прямий. Цей зв'язок не є сталим, як і саме символічне навантаження, яким люди наділяють об'єкти матеріального світу. Більш того, це навантаження, значення, не лише може змінюватися в часі, воно зазвичай різне для різних людей та груп в один і той самий час. І той об'єкт матеріального світу, що для однієї групи людей буде «містичним ландшафтом», для іншої – «місцем травми», а для когось може й тим та іншим водночас, один і той самий об'єкт може бути

пов'язаний водночас з кількома дуже різними символами. Ставлячи знак рівності між матеріальним об'єктом, будь-то історична пам'ятка, пам'ятник, створений на вшанування котрогось діяча чи то події зі символом, ототожнюючи їх, дослідник тим самим практично позбавляє себе можливості комплексного дослідження символічного навантаження цього об'єкта. Видається, що саме про це йшлося П'єру Нора, коли він застерігав від небезпеки лінійного, однозначного потрактування символів простору пам'яті і, тим більше, ототожнення їх з історичними артефактами чи загалом реальними матеріальними об'єктами: «Ми більше не на одній хвилі з минулим. Ми можемо знайти його лише за допомогою документальної, архівної, пам'ятевої реконструкції, «реапропріації» (слово епохи), що перетворює пам'ять (повністю перебудовану для реактуалізації) на актуальне означення того, що раніше просто називали «історія». Смысл слів тут глибинно й небезпечно перекручується, це треба добре усвідомлювати, щоб не потрапити на гачок видимостей» [3, с. 261].

Концепція Нора постала за доволі специфічних історичних обставин, що ними й зумовлено твердження автора про те, що «ми більше не на одній хвилі з минулим». Франція другої половини ХХ століття зазнала стрімких і доволі суттєвих змін не лише на політичному та економічному рівні. Змінилася структура населення і сам стиль життя французів. Найбільш відчутні і стрімкі зміни припали на 1960–1970 роки. Ще близько десятиріччя знадобилося французьким дослідникам і загалом суспільству для усвідомлення не лише здобутків, отриманих внаслідок цих змін, але й втрат, що вони принесли*. Однією з найбільш відчутних втрат стало руйнування того стилю життя, тієї колективної пам'яті, що зберігалась у селах та містечках Франції протягом століть. Те, що до того часу сприймалося як невід'ємна частина життя, перестало бути таким. Під впливом економічних змін зникла «стара добра Франція», яка в текстах Нора і уособлює той період, коли французи були «на одній хвилі з минулим». Стрімкі зміни соціальної структури суспільства підважили, якщо не

* Детальніше обставини створення «Les lieux de mémoire» розглянуто у статті Тоні Джарета [9].

знищили, родинний містечковий уклад, з його розподілом соціальних ролей, сталим календарем, прогнозованим (бо так було завжди) стилем та ритмом життя. Прагнення зберегти бодай спогад про те життя, де все було зрозумілим, прогнозованим, де передбачуваним було не лише минуле, але й майбутнє, і привели до «буму пам'яті» у Франції.

Звісно, ситуація в Україні на початку ХХІ століття суттєво відрізняється від ситуації у Франції кінця ХХ. Те, що у Франції поступово відходило в тінь і зникало під впливом технічного прогресу, економічних і соціальних змін, які покращували матеріальне становище, але підважували традиційний стиль життя французів, в Україні було з коренем вирвано, жорстоко винищено ще в першій половині ХХ століття, загинувши у жорнах тоталітарної машини.

Французи, усвідомивши втрату, відчули біль і доклали значних зусиль для збереження та фіксування того, що зникало на їх очах. Українці в часи, коли було нищено їх традиційний уклад життя, переймалися не його збереженням, а виживанням, біль лишився практично не поміченим, потонувши у вирі страху, крові і смертей. Матеріальні, поведінкові, звичасві рештки того укладу старанно приховувалися та нищилися самими його носіями. Бо відвідини бабусею церкви на Різдво цілком могли запустити маховик, що загрожував синові чи доньці виключенням з партії, зламаню кар'єрою, якщо не втраченим життям. Через це молодшому поколінню краще було не лише не дотримуватися, що, врешті, в умовах, що їх створив тоталітарний режим, було неможливо, але й не знати ані про той календар, ані про ті соціальні ролі, ані про те минуле родинне, місцеве, національне, яке було основою життя попереднього покоління. Поколінню Катерини Грушевської не судилося зітхати про те, що вони вже «не на одній хвилі з минулим», а більшість зусиль, докладених у той час для збереження матеріальних решток минулого, що відходило в небуття, виявилися марними: їх результати потонули у вирі хвиль кривавого століття. Тож у сучасній Україні не йдеться про спроби «зафіксувати» бодай на папері символи тих просторів пам'яті, що побутували у «мальовничій Україні». Йдеться швидше про те, що маємо робити із (переважно) сконструйованою за часів

тоталітарного минулого пам'яттю та, почасти, з віднайденою традицією, що постала із решток того, що встигли зафіксувати етнографи та етнологи минулих десятиліть, дешиці збереженого емігрантами, краплини того, що попри все вціліло в родинних традиціях. Усе це, як уже зазначалося, густо замішане не так на культурі пам'яті та традиції, що формувалася протягом століть, як на комунікативній пам'яті та поведінкових стереотипах, набутих за часів панування тоталітарного режиму.

Попри суттєві розбіжності в реаліях та умовах, за яких було створено концепцію Нора, і тих, що ми маємо в сучасній Україні, застосування викладеного вище підходу видається надзвичайно перспективним. Зокрема, застосування цього підходу дозволяє вивчати водночас втілення різних символів у матеріальних об'єктах, рівні їх інтерпретацій та варіацій, досліджувати окремо функціональне навантаження та ритуальні дії, пов'язані як зі символом, так і з його матеріальними втіленнями. Попри створювані під час застосування пропонованого підходу можливості вивчати як символи, так і матеріальні об'єкти як носії певного символічного навантаження на найрізноманітніших рівнях (від індивідуального до глобального), цей підхід має і певні обмеження та потребує доволі широкого методологічного інструментарію. Водночас, застосування такого підходу дозволяє в рамках одного дослідження розглядати кілька символічних рівнів, що можуть стосуватися одного й того самого «пункту фіксації» (у термінології Яна Ассмана [11]) та, можливо, навіть прогнозувати спектр чи основні напрями потенційних змін їх символічного навантаження за певних умов.

1. Nora P. (Ed.) *Les lieux de mémoire*. I. La République; II. La Nation; III. Les Francs. Paris, Gallimard (Bibliothèque illustrée des histoires), 1984 – 1992.

2. *The realms of memory: Rethinking the French past*. New York: Columbia University Press: Vol. 1 Conflicts and Divisions. 642 pages; Vol. 2 Traditions. 642 pages, Vol. 3, Symbols. 642 pages.

3. П'єр Нора. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з франц. Андрій Репа. Київ: Кліо, 2014. 272 с.

4. Nora P. *Between Memory and History: Les lieux de mémoire* / Pierre Nora. *Representations*, Vol. 26 Spring, 1989. 7–24 pp. URL: <http://www.-staff.amu.edu.pl/~ewa/Nora,%20Between%20Memory%20and%20History.pdf>

5. Michael Rothberg. Introduction: Between Memory and Memory: From lieux de mémoire to Noeuds de mémoire // *Yale French Studies*, No. 118/119, *Noeuds de mémoire: Multidirectional Memory in Postwar French and Francophone Culture* (2010), pp. 3–12. URL: http://www.jstor.org/stable/-41337077?seq=1#page_scan_tab_contents

6. Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies // *Регіональна історія України*. 2014. Вип. 8. С. 55–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/reisuk_2014_8_5

7. Goff Lyn M., Roediger Henry L. Imagination inflation for action events: Repeated imaginings lead to illusory recollections // *Memory & Cognition* 1998, 26 (1), 20–33. URL: [http://psych.wustl.edu/memory/Roddy%20article%20PDF's/Goff%20&%20Roediger%20\(1998\)_MemCog.pdf](http://psych.wustl.edu/memory/Roddy%20article%20PDF's/Goff%20&%20Roediger%20(1998)_MemCog.pdf)

8. Рикёр П. *Память, история, забвение* / пер. с франц. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004 (Французская философия XX века). 728 с. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Rik/01.php

9. Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? // *Ab. Imperio*. 2004. № 1. С. 44–71.

10. Жарких М. І. Тюркська антропоморфна скульптура // *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України*. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 190–192.

11. Ассман А. *Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті* / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 440 с.